

Kust on pärit eesti aeg?

Sven-Erik Soosaar

eesti keele instituudi teadur

Aeg on lahutamatu osa inimteadvusest. Kuidas tajub eestlane aega ja mismoodi jagab eesti keel aega väiksemateks ja suuremateks ühikuteks? Tõenäoliselt ei vaevanud meie kauged esivanemad oma pead mõtisklustega aja olemuse üle. Siinne kirjutis annab ülevaate eesti keele ajaühikuid märkivate sõnade kujunemisest ja ühtlasi sellest, kuidas eestlased on aega tajunud.

Ajaühikud võib jagada subjektiivseteks, mis sõltuvad inimesest ja olukorrast (hetk, silmapilk, põlv jms) ja objektiivseteks, mis sõltuvad ümbritseva looduse liikumisest (kuu, aasta jms). Keskendun objektiivsetele ajaühikutele.

Kõigepealt aga sõnast AEG. Aeg on sedavõrd abstraktne mõiste, et eraldi sõna selle tänapäevases tähenduses soomeugrilastel ilmselt ei olnud, kuivõrd tänapäeva keeltes puudub ühine tüvi. Sõnal *aeg* on vasted vaid teistes läänemeresoome ja lapi keeltes (vadja *aika*, vepsa *aig*, põhjasaami *áigi*). Liivi sõnal *āiga* on läti eeskujul lisaks tähendus 'ilm'. Arvatakse, et tegemist on väga ammuse laensõnaga, kuid laenuallikaks on pakutud nii algermaani, algbalti kui ka varasemat indoeuroopa algkeelt.

Kaugemates sugulaskeeltes on selle mõiste tähistamiseks enamasti laensõnad. Näiteks udmurdi *vakõt*, mari *pagõt* on turgi keelte vahendusel pärit araabia keelest (*waqt* 'aeg'), samuti mari *žap* (araabia *ḥisāb*), ka ungari *idő* on ilmselt ammune laen mingist turgi keelest. Seega võib arvata, et soomeugrilastel ei olnud sõna aja jaoks, need laenati hiljem teistest keeltest.

Meie lähinaabrite vastavatest sõnadest on läti *laiks* ja leedu *laikas* tuletised balti tüvest *leik- 'panema, jääma' (* märgib oletatavat

algkuju). Vene *время* on arenenud algslaavi sõnast **vertmen* > **verme* > *вермея* > *время*. Indoeuroopa **vertmen* oli tuletis tüvest tähendusega 'keerlema, pöörlema'. See tüvi on vanavene keelest ka eesti keelde laenatud – selleks on sõna *värten*.

Vaatame nüüd ajaühikuid tähistavaid sõnu selles järjekorras, nagu nad on eesti keelde tulnud.

Inimesele kõige otsesemalt tajutav ajaühik on päev, mis vaheldudes ööga on aluseks inimese elu jaotusele aktiivseks (ärkveloleku) ja passiivseks (une) perioodiks. Meie laiuskraadidel on öö ja päev sõltuvalt aastaajast erineva pikkusega. Päev koos ööga on esimene ajaühik, mille vaheldumist inimene otseselt tajub ning sõna *päev* kasutatakse siiani ka tähenduses 'ööpäev'.

Päev

PÄEV on sõna, millel on vaste mitmes soome-ugri ja samojeedi keeles. Vadja *päivä*, liivi *päva*, vepsa *päiv*, karjala *päivä* ja saami *bæi've* tähistavad ka päikest. Samojeedi vastete tähenduseks on 'soojus, kuumus', näiteks nganassaani *hejbõ* ja sõlkupi *põtpa*. See on ilmselt ka sõna algjärgne tähendus, hiljem hakati sõnaga tähistama ööpäeva soojemat poolt, kui paistis päike. Eesti keeles on ka sõna 'päike' tuletatud deminutiiviliitega *-ke* sõnast 'päev'.¹

Kuu

Järgmine looduslik ühik on KUU. Paljudel rahvastel, sealhulgas eestlastel ja teistel soomeugrilastel oli enne päikesekalendri üleminekut kuukalender. *kuu*-sõna on eesti keeles ja muudeski läänemere-soome keeltes lühenenud ühesilbiliseks, nii nagu mitmed väga vanad tüved. Algne vorm oli **kuje*, kaugemates sugulaskeeltes leiduvad sellele järgmised vasted:

ersa	kov
mokša	kov
handi	χūw
ungari	hó (hav-) (kalendrikuu), hold (taevakeha)
nganassaani	kičežəə
kamassi	ki
matori	kistit

Kui soomeugrilastel tähistab *kuu*-sõna enamasti nii taevakeha kui ka ajaühikut (vaid soomlastel on *kuukausi* ja ungarlastel *hónap* kalendrikuu tähenduses ning vastavalt *kuu* ja *hold* taevakeha jaoks), siis indoeuroopa keeltes on eraldi sõnad, nt vene *месяц – луна*, ladina *luna – mēnsis*, inglise *moon – month* jne. Läti *mēnesis* ‘kalendrikuu’ on hiline tuletis sõnast *mēness* ‘kuu (taevakeha)’.

Nädal

NÄDAL on laenatud eesti keelde vanavene keelest. Seega on tegemist tunduvalt hilisemat päritolu ajaühikuga, mille keelde tulekut annab juba umbkaudu dateerida (XII–XIII saj). Vanavene keeles on sõna *недѣля* tähendanud pärast kristliku kalendri kasutuselevõttu pühapäeva, mis ristiusus on puhkepäev, seega mittetegemise päev. *недѣля* tõrjus välja sõna *седмица* ‘seitsmik’. Vanavene keelest on laenatud ka läti *nedēļa* ja liivi *nādīļ*.

Soome keeles on nädal *viikko*, mis on laen lääne poolt, Skandinaavia keeltest (vrd rootsi *veck*, taani *uge*, inglise *week* ja saksa *Woche*). Idasooime murretes esineb ka sõna *nädal* vorme. Germaani algkeeles oli sõna tähenduseks ‘vahetus, vahetumine’, st kuufaaside vaheldumine (samast juurest on ka saksa *wechseln*).

Vanad kreeklased, hiinlased ja egiptlased ei jaganud kuud nädalateks, vaid kolmeks dekaadiks (kümmepäevak). Nädal oli algselt ajavahemik turupäevade vahel. Ajaloost on teada ka viie- ja kuuepäevaseid nädalaid. Seitsmepäevane nädal võeti kasutusele Sumeris, kust see levis assüürlaste ja juutide vahendusel ristiusu vastu võtnud kreeklastele ja roomlastele ning sealt edasi koos ristiusuga teistele rahvastele.²

Seitsmepäevane nädal langeb ligilähedaselt kokku kuufaasidega ja neli nädalat moodustavad umbes ühe kuukalendri kuu (sideeriline kuu = 27,321661 päeva). Sama palju kui nädalas päevi oli ka palja silmaga nähtavaid taevakehi: Päike, Kuu ja viis planeeti, nende järgi said ka nädalapäevad nimed.

Kaugemates sugulaskeeltes märgib nädalat laensõna, mari ja udmurdi *arña* on turgi keelte vahendusel pärit pärsia keelest (*ādīna*). Komi sõna *vežon* puhul on toimunud samasugune tähendusnihe kui vene keeles: *vežon* < *veža lun* ‘püha päev’. Ungari sõnal *hét* on kaks tähendust: ‘seitse’ ja ‘nädal’, kahetähenduslikud on ka ungari lähimate sugulaskeelte sõnad, handi *lapāt* ja mansi *saat*. Nende sõnade algvorm on laenatud muinasiraani keelest.

Aasta

AASTA on eesti keeles suhteliselt hiline sõna, tekkinud lühene-mise teel liitsõnast *ajast-aika*.³ Varasem sõna *voos* on säilinud samas tähenduses murretes ja sugulaskeeltes, näiteks soome *vuosi*, vasted on ka saami, komi ja udmurdi keeles.

Aasta on ajaühik, mis ilmneb looduses aastaegade vahelduses. Mitmed taimed on üheaastased ja nende elutsükkel (idanemine, kasvamise, õitsemine, viljumine, närbumine ning surm kuni uue seemne idanemiseni) kestab ühe aasta. Aasta tähenduses kasutati varem ka talve või suve, näiteks loeti kellegi vanust selle järgi, mitu talve ta on üle elanud.

Lätlased on oma sõna *gads* 'aasta' laenanud vanavene keelest. Sõna *āīāū* võis vanavene keeles tähendada ka tundi, algne tähendus oli aga ilmselt 'hea, sobiv aeg'. Samast indoeuroopa tüvest on pärit inglise *good* ja saksa *gut* 'hea'.

Mitmes soome-ugri keeles on aasta tähenduses kasutusel sõna, mis on pärit samast tüvest kui eesti sõna *iga* (omastav *ea*). See näitab, et ka sõnal *iga* võis eesti keeles varem olla tähendus 'aasta'. Näiteks põhjasaami *jahki* 'aasta' on laen soome keelest, kuid soome *ikä* tähendus on tänapäeval sama mis eesti vastel *iga* 'vanus'. Ersa *ije*, mari *ij* ja ungari *év* on pärit samast soome-ugri tüvest **jikä*, mis võib olla laen indoeuroopa algkeelest.

Tund

TUND jaotab ööpäeva 24 võrdseks osaks. Päeva jaotamine tundideks pärineb sumeritelt, kuid neil oli tund kaks korda pikem kui praegu, sest ööpäev jaotati 12 tunniks. Selle süsteemi võtsid üle vanad babüloonlased ja Väike-Aasia rahvaste kaudu levis see Euroopasse.

Sõna on eesti keelde laenatud keskalamsaksa keelest (*stunde*). Kirjakeeles esineb ta esimest korda alles 1585. aasta paiku (J. A. Völckeri kirjutistes), kuid võib arvata, et eesti keelde on ta laenatud mitusada aastat varem. Ka läti keelde on sõna *stunda* laenatud keskalamsaksa keelest.

Soome *tunti* on laenatud rootsi keelest, ingeri ja vadja *tunni* on laenatud eesti keelest. Alggermaani **stundō* on tõenäoliselt tuletis tegusõnast **stanþ*- 'seisma'.

Kaugemates sugulaskeeltes on *tund*-sõna laenatud vene keelest. Vaid ungari *óra* 'tund' on laenatud ladina keelest (*hōra*).

Minut

Sumerid jagasid tunni 60 minutiks, sellise jaotuse võtsid neilt üle assüürlased. Muistses Mesopotaamias oli kasutusel kuuekümnendsüsteem, arve 1 ja 60 tähistati sama märgiga – ühe vertikaalse kriipsuga.⁴ Aega mõõdeti tollal päikesekelladega, mille tööpõhimõtteks on, et varda varju liikumisel mööda tasapinda saab moodustuva nurga mõõtmisega määrata aega. Seega oli ajamõõtmine otseses seoses geomeetriaga ning aega mõõdeti geomeetriliste ühikutega. Ringjoon jagati 360 (6 x 60) kraadiks ja niisamuti universum. See on ka ligilähedane päevade arv aastas, seega seostati päikest peale aasta pikkuse ka universumi ümbermõõduga.⁵

Kreeklaste (Ptolemaios) ja roomlaste vahendusel jõudis minut Euroopasse. Ladina keeles nimetati seda ühikut *pars minuta prima* 'esimene tükeldatud/pisikene osa', *minuta* on kesksõnavorm tegusõnast *minuere*, mis tähendab 'tükeldama, peenestama, hakkima'. Sõna on eesti keelde jõudnud saksa keele vahendusel.

Sekund

SEKUND ajaühikuna võeti kasutusele keskaja lõpus. *Pars minuta secunda* 'teine tükeldatud/pisikene osa' võeti ladina keeles (mis oli tollal teaduskeeleks) minutist väiksema ajaühiku nimetuseks. Siit laenati sekundi nimetus prantsuse (*seconde*), saksa (*Sekunde*) ja teistesse keeltesse. Ladina *secundus* 'järgnev; teine' on tuletatud tegusõnast *sequor* 'järgnema'.

Sekundist väiksemat ajaühikut on inimesel peaaegu võimatu tajuda, sestap pole ka üheski keeles tuntud vajadust eraldi sõna järele. Kümnendik-, sajandik- ja tuhandiksekunditel on küll suur tähtsus tänapäeva teaduses ja spordis, kuid praktilises elus jäävad nad hoomamatuks nii nagu ka sajandid ja aastatuhanded.

Kokkuvõtteks

Eesti keele ajaühikute sõnavara kajastab eesti rahva ajalugu ning arengut ida ja lääne piiril. Kui pikemad ajaühikud aasta, kuu ja päev on moodustatud iidsetest omatüvedest, siis päevast lühemad ühikud tund, minut ja sekund on meie emakeelde tulnud alles pärast Lääne-Euroopa kultuuriruumiga ühinemist saksa keelest ja selle vahendusel. Nädal ei ole astronoomiline, vaid pigem kultuuriline ajaühik. Kristliku

kalendri nädal sõna ja mõistena on pärit slaavlastelt ja on üheks tõendiks selle kohta, et kristluse mõju jõudis Eestisse juba enne muistse vabadusaja lõppu.

-
- 1 H. Rätsep, Sõnalugu. Tallinn, 2002, lk 107.
 - 2 E. Riekstiņš, Naturālo skaitļu nosaukumi pasaules tautu valodās. Zinātne. Rīga, 1989, lk 72.
 - 3 H. Rätsep, Sõnalugu. Tallinn, 2002, lk 111.
 - 4 S. Parpola, Assüüria elupuu. – Akadeemia 1998, nr 2, lk 284, 289.
 - 5 Sealsamas, lk 287–288.